

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય*

આમુખ

“ સૂર્યોદય સમયે સરસ્વતી નદી કિનારે ઊભેલી એક મહાન શક્તિ, પોતાના પ્રકાશથી-તેજથી-આખા ગુજરાતને છાઈ દેતી કલ્પો અને તમને હેમચન્દ્રાચાર્ય દેખાશે.”

—શ્રી ધૂમકેતુ

ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રનું જીવનચરિત્ર

ધાત્રી ગુર્જરીના હૃદયમાં સંસ્કારિતા, વિદ્યા અને વિશુદ્ધ ધાર્મિકતાનો પ્રાણ પૂરનાર, વિશ્વની મહાવિભૂતિસ્વરૂપ, કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં સ્વતંત્ર તેમ જ અનુવાદાત્મક અનેક જીવનચરિત્રો આલેખાઈ ચૂક્યાં છે. ડૉ. બુદ્ધર જેવા વિદ્વાને એ મહાપુરુષના પ્રભાવથી આકર્ષાઈ એમની જીવનરેખા જર્મન ભાષામાં પણ દોરી છે. આજે એ જ મહાપ્રતાપી પુરુષના જીવનચરિત્રમાં રા. રા. ભાઈશ્રી ધૂમકેતુ મહાશયે તૈયાર કરેલ એક નવીન કૃતિનો ઉમેરો થાય છે.

ભાઈશ્રી ધૂમકેતુ એટલે ગૂજરાતીના પ્રતિભાવાન, સંસ્કારી, પ્રૌઢ લેખક અને ગૂજરાતની પ્રગ્નતા કરકમત્તમાં એક પત્રી એક શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ સંસ્કારપૂર્ણ ગ્રંથપુષ્પોનો ઉપહાર ધરનાર માતા ગૂર્જરીનો પનોતો પુત્ર. એ સમર્થ લેખકને હાથે ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના આઘ્રદ્રષ્ટા અને સર્જક ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રનું જીવનચરિત્ર લખાય એ ગુજરાતી પ્રજા અને ગિરાનું અહોભાગ્ય જ ગણાય.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રનાં આજ સુધીમાં શ્રદ્ધા અને પાંડિત્યપૂર્ણ સંખ્યાબંધ જીવનચરિત્રો લખાઈ ચૂક્યાં છે, છતાં ભાઈશ્રી ધૂમકેતુની આ કૃતિ એ મહાપુરુષ પ્રત્યે એક જુદા પ્રકારની જ શ્રદ્ધાપૂર્ણતા અને કુશલતા રજૂ કરે છે.

જેમ શ્રદ્ધાની અમુક પ્રકારની ભૂમિકાથી દૂર રહી જીવનચરિત્રો આલેખવામાં ઘણી વાર ભૂલો થાય છે, અને વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ ઢંકાઈ જાય છે, એ જ રીતે કેવળ શ્રદ્ધાની ભૂમિકામાં ઊભા

* શ્રી ધૂમકેતુકૃત ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય’નું (પ્રકાશક : જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દી સ્મારક ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, સને ૧૯૪૦) આમુખ.

રહી જીવનચરિત્રો લખવામાંય એવા અને એટલા જ ગોટાળાઓ ઉત્પન્ન થયા સાથે ખરી વસ્તુને અન્યાય પણ મળે છે. એ વિષેનો વિશિષ્ટ વિવેક આપણને શ્રી ધૂમકેતુએ લખેલ પ્રસ્તુત જીવનચરિત્ર દ્વારા અતાવ્યો છે.

જીવનચરિત્રનાં સાધનો

ભાઈશ્રી ધૂમકેતુએ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત દ્વાયાત્રય મહાકાવ્યો, મોહરાજપરાજય નાટક, કુમારપાલપ્રતિ-ઓધ, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રજાધર્મિતામણિ આદિ પ્રાચીન-અર્વાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્ય અને તેમાં નોંધાયેલ મહત્વની પ્રામાણિક અને કિંવદન્તીઓને આધારભૂત રાખી પ્રસ્તુત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે.

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રનું જીવન

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રમાં ઉપર જણાવેલ પ્રાચીન-અર્વાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યને આધારે ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રના જીવનમાં જે પ્રકારની ઉન્નત માનવતા અને આદર્શ સાધુતા હતાં, જે જ્ઞાતનો તેમના જીવનમાં સરસ્વતી, રાજનીતિ અને ધર્મ એ ત્રિવેણીનો સુમેળ હતો અને એ ત્રિવેણીના જીવંત ગંભીર પ્રવાહને જે રીતે તેમણે ગુજરાતી પ્રજાના અંતરમાં વહાવ્યો અને પોષ્યો હતો, એક ગુજરાતી તરીકે તેમનામાં દેશાભિમાન અને પ્રજાભિમાન કેટલું હતું, દુશ્મન જેવાને તેઓ જે રીતે વિનયથી જીતી લેતા હતા, તેઓશ્રી કેવા લોકેષણ અને વૈરવૃત્તિથી રહિત હતા, જે રીતે તેમણે પોતાના જમાનાના રાજાઓ, પ્રજાઓ, વિદ્વાનો, સાહિત્ય અને ધર્મોને તેમની સાધુતાના રંગથી રંગી દીધા હતા; ગુજરાત, ગુર્જરેશ્વર અને ગુજરાતની પ્રજાને મહાન બનાવવાની અને જોવાની તેમની જે પ્રકારની અદ્ભુત કલ્પના હતી, કેવા અને કેટલા સર્વદેશીય અમોઘ પાંડિત્યને પ્રાપ્ત કરી તેમણે ગુજરાતની પ્રજાના કરકમલમાં સર્વાંગપૂર્ણ વિધવિધ પ્રકારનો વિશાળ સાહિત્યરાશિ અર્પણ કર્યો છે, તેમની પ્રતિભાએ અણુહિલપુર પાટણ અને ગૂજરાતનો સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક તેમ જ વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાનવિષયક આદર્શ કેટલો ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડ્યો હતો, ગૂજરાતની પ્રજાને સંસ્કારપૂર્ણ બનાવી જગત સમક્ષ જે રીતે ઉન્નતમસ્તક અને અમર કરી છે—છતાંદિ પ્રત્યેક વસ્તુને સુસંગત રીતે આલેખવામાં જે નિપુણતા, રસસિંચન અને ભાવપૂર્ણતા ભાઈ શ્રી ધૂમકેતુએ આપ્યાં છે, એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં આજ સુધી લખાયેલ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનાં જીવનચરિત્ર પૈકી કોઈમાંય આપણે જોઈ શકીશું નહિ.

આજે ગુજરાતની પ્રજા દુર્વ્યસનોમાંથી બિગરી હોય, એનામાં સંસ્કારિતા, સમન્વયધર્મ, વિદ્યારચિ, સહિષ્ણુતા અને ઉદારમતદર્શિતા વગેરે ગુણો દેખાતા હોય, તેમ જ ભારતવર્ષના ઇતર પ્રદેશો કરતાં ગૂજરાતની પ્રજામાં ધાર્મિક ઝૂલન વગેરે દોષો અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે અને આખા ગૂજરાતની પ્રજાને વાચા પ્રગટી છે—એ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર અને તેમના જીવનમાં તન્મય થયેલ સર્વદર્શનસમદર્શિતાને જ આભારી છે.

વિવાદાસ્પદ હકીકતનો ઉકેલ

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રમાં આજે ચર્ચા અને ચિત્તાવાદનો વિષય થઈ પડેલ એક ખાસ વસ્તુ ચર્ચામાં આવી છે અને તે સાથે તેનો ઉકેલ પણ કરવામાં આવ્યો છે; તે એ કે, “ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સંપર્ક અને સહવાસથી ગુર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રી કુમારપાલદેવ જૈનધર્માનુયાયી થયા હતા કે નહિ?” આ આખા પ્રશ્નને જીતી વેળાએ ભાઈશ્રી ધૂમકેતુએ એ વિષયને કડવાશ ભરી રીતે ચર્ચનાર જૈન અને જૈનેતર ઉભયને મીઠો ઉપાસન આપવા સાથે—આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર અમતા-મહીપણે કુમારપાલને કેવા પ્રકારનાં જૈનત્વનાં સાચાં તરવો અર્પણ કર્યાં હતાં અને ઉદાત્ત અને

સમભાવને સ્પર્શતાં એ તત્ત્વોને જીવનમાં ઉતારી એ ગૂર્જરેશ્વરે જૈનત્વ અથવા પરમાર્હતપણાને પ્રાપ્ત કરી તેના રંગથી આખા ગુજરાતની પ્રજાને કેવી રંગી દીધી હતી—એ વસ્તુને ઘણી સરસ રીતે આલેખી છે અને એ રીતે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર અને કુમારપાલ એ બંને ગુરુ-શિષ્યના સંબંધને અને એમના ઉદાર અસાંપ્રદાયિક તેમ જ વિશુદ્ધ જૈનત્વને શોભાવ્યું છે. એ જ કારણ હતું કે શ્રી કુમારપાલે પોતાના ગુરુની માફક જીવનમાં રાજત્વ છતાં ઉત્તમ માનવતા અને વિશિષ્ટ સાધુતા પ્રગટાવી હતી.

ભાઈશ્રી ધૂમકેતુ મહાશયે તટસ્થ અને ત્રિભુવનભરી રીતે આલેખેલા આ પ્રકરણનો એ જ રીતે સ્વાધ્યાય કરવાથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે કે, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના ઉપદેશ અને સહવાસને પરિણામે શ્રી કુમારપાલે પોતાના જીવનમાં જૈનધર્મ, તેનાં વિશુદ્ધ તત્ત્વો અને તેને માન્ય સર્વદર્શનસમર્પિતાને એટલાં પચાવી લીધાં હતાં કે તેમના જીવનમાં એવી સાંપ્રદાયિક જડતાને સ્થાન ન હતું, જેથી પોતાના રાજધર્મને હરકત આવે અથવા કોઈ સંપ્રદાયોતરની લાગણી દુભાય કે તેને આઘાત પહોંચે.

જીવનચરિત્રની પદ્ધતિ

કૃત્રિમતાથી રહિત અને ઐતિહાસિક તથ્યને આવેદન કરતા પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રમાં કોઈ પણ પ્રસંગના વર્ણનનો આરંભ અને તેની પૂર્ણાહુતિ એવી અજળ રીતે કરવામાં આવ્યાં છે કે જેથી એને વાંચતાં સૌકોઈ મુગ્ધ બની જાય. જીવનચરિત્રમાં ચરિત્રનાયકના જીવનની ઘટનાઓનું સામાન્ય વર્ણન લખી નાખવું કે કરી દેવું એ દરેક માટે શક્ય છે, પરંતુ ચરિત્રનાયકના જીવનમાં રહેલી ઓજસવિતાનો સર્વસામાન્ય જનતાના હૃદયમાં અકૃત્રિમ રીતે સાક્ષાત્કાર કરી દેવો એ ઘણું કઠિન કામ છે. તેમ છતાં ભાઈશ્રી ધૂમકેતુએ એ કામ અતિ સરળતાથી પાર પાડ્યું છે, એ પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રના સ્વાધ્યાયથી સહેજે જ સમજી શકાશે. તેમણે ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રના જીવનમાં ઘટેલી દરેક વિશિષ્ટ ઘટનાને પૂર્ણ ન્યાય આપ્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી કિંવદન્તીઓ જેવી હકીકતો સુધ્ધાંતે આજના સર્વસામાન્ય લેખકોની માફક નિરર્થક ગણી ફગાવી ન દેતાં તેના મૂળમાં રહેલ રહસ્યને આલેખવામાં ખૂબ જ ગંભીરતા અને પ્રૌઢતા દર્શાવી છે અને એ રીતે આજના લેખકોને એક વિશિષ્ટ માર્ગનું સૂચન પણ કર્યું છે, એ આ જીવનચરિત્રની નોંધવા લાયક ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનચરિત્રનો સ્વાધ્યાય

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રનો શુદ્ધ સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિએ સ્વાધ્યાય કરનાર જૈન કે જૈનેતર કદાચ ચરિત્રનાયક અને લેખક મહાશયને અન્યાય જ કરશે. એટલે પ્રત્યેક વાચકે આવાં જીવનચરિત્રો વાંચતી અને વિચારતી વખતે સંકુચિત સાંપ્રદાયિક ભાવનાનો ત્યાગ કરી ઉદાર મન જ રાખવું જોઈએ. ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનમાં જો કોઈ પણ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે એ જ છે કે, એમણે લૂખા સંપ્રદાયનો આશ્રય ન લેતાં શ્રમણ ભગવાન વીર-વર્ધમાને બહુમાન્ય કરેલ ત્યાગ, તપ અને સમભાવ-સ્વાદ્વાદધર્મને પોતાના જીવનમાં ઉતારી જૈનધર્મનાં વાસ્તવિક તત્ત્વો અને સંસ્કારો ગુજરાતી પ્રજાની વ્યક્તિ-વ્યક્તિના જીવનમાં વ્યાપક અને એવો માર્ગ લીધો હતો. જો ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનમાં આ ઉત્તમ ભાવનાને સ્થાન ન હોત તો જૈનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાન્તો સમગ્ર પ્રજાના જીવનમાં જે રીતે વ્યાપક બન્યા તે, અને જૈનધર્મ અને ગુજરાતની પ્રજા ઉત્તતિના શિખરે પહોંચી શક્યાં એ, ન બની શકત; તેમ જ આજે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સર્વદર્શનમાન્ય વ્યક્તિ તરીકેનું જે ઉચ્ચ સ્થાન છે, તે પણ ન હોત.

કોઈ પણ યુગમાં વાસ્તવિક ધર્મ અને ધાર્મિકતાએ વ્યાપક સ્વરૂપ લીધું હોય તો, તે ત્યારે જ કે જ્યારે તેના પ્રણેતા અને સંચાલકોના જીવનમાં શુદ્ધ ત્યાગ, તપ અને સમભાવે સ્થાન મેળવ્યું હોય. એક કાળે ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજાના આર્ય માનસમાં આ ઉદાત્ત ભાવનાએ એટલું વ્યાપક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે માત્ર એક દેશમાં, એક ગામમાં કે એક પરોશમાં જ નહિ, પરંતુ એક જ ઘરમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો અને સંપ્રદાયો એકસાથે વસી શકતા, પરસ્પર વિચારોની આપ-લે કરી શકતા અને અનાયાધપણે પોતપોતાની પદ્ધતિએ સૌ જીવનવિકાસ પણ સાધી શકતા હતા. આજે આપણે સૌએ આપણા જીવનમાંથી આ વિજ્ઞાનપૂર્ણ સમભાવને સર્વથા ખોઈ નાખ્યો છે, એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે સહવાસી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો કે સંપ્રદાય સાથે સમભાવ-મૈત્રીભાવ સાધી શકતા નથી એમ જ નહિ, પણ પોતપોતાના સંપ્રદાય કે સમૂહમાંય સહેજ વિચારબેદ પડતાં માનવતાનો ત્યાગ કરી અસહ્ય અને જંગલી દશાએ પહોંચી જઈએ છીએ, અને આપણે જે ધર્મ અને ધાર્મિકતાનો વિકાસ સાધવા માગીએ છીએ એનો દિન-પ્રતિદિન આપણા જીવનમાંથી અભાવ થતો જાય છે. ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર જેવા આદર્શજીવી પુરુષનાં પવિત્ર જીવનો આપણસૌને આ ક્ષુદ્રતાના ગર્તમાંથી ઉગારનાર થાય એમ આપણે સૌ જરૂર ઈચ્છીએ-ઈચ્છવું જ જોઈએ.

આજે એ સમય આવી લાગ્યો છે, જ્યારે ધર્મમાત્ર વ્યાપક રીતે મનુષ્યને એના જીવનવિકાસમાં કઈ રીતે સહાયક અને એ દરેક વિદ્ય મનુષ્યે સ્થિતપ્રજ્ઞ બની વિચારવું જ જોઈએ અને તો જ ત્યાગ, તપ અને સમભાવસ્વ વાસ્તવિક ધર્મ અને ધાર્મિકતા આપણા જીવનમાં સ્થાન લઈ શકશે. એ સિવાય પોતપોતાના માનેલા સંપ્રદાયની રીતિ પ્રમાણે બાહ્ય ક્રિયાના વાધા ગમે તેટલા નજરે દેખાય, પરંતુ સાચી ધાર્મિકતા તો મરી જ જશે. આજની આપણા સૌની જીવનચર્યાનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને, કદાચ સાર્વત્રિક ન કહીએ તોપણ, આપણા મોટા ભાગની ધાર્મિકતા તો મરી ગયેલી જ દેખાશે. આનું મુખ્ય કારણ બીજું એકેય નથી પણ, આપણે સૌએ સાંપ્રદાયિક અને સામુદાયિકતાના સંકુચિત અને અતિસંકુચિત દ્વંદ્વમાં પડીને આપણી વિજ્ઞાનવૃત્તિ અને સમભાવતાના વિશાળ તત્ત્વને જીવનમાંથી ભુલાવી દીધું છે, એ છે.

આ પ્રસંગે હું ઇતર સંપ્રદાયોને લક્ષી કરું ન કહેતાં જૈનધર્માનુયાયીઓને લક્ષીને એટલું સૂચન કરવું અતિ આવશ્યક માનું છું કે, ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના નામ ઉપર વારી જનાર અત્યારના વિદ્વાન જૈન શ્રમણો અને જૈન આચાર્યો એ મહર્ષિના પવિત્ર જીવનમાંથી આ એક જ ઉદાત્ત ગુણને પોતાના જીવનમાં થોડોઘણોયે પચાવે તો આજના જૈન સંપ્રદાયમાં ક્ષુદ્રક, નિષ્પ્રાણ અને અર્થ વગરની શુષ્ક ચર્યાઓ પાછળ જે ટીમતી સમય, સાધુજીવન અને અગાધ જ્ઞાનશક્તિની બરબાદી થવા સાથે જૈન પ્રજાના ધાર્મિક જીવન અને તેની અઢળક ધાર્મિક સંપત્તિની ખાનાખરાખી થઈ રહી છે, એ અટકી જાય; તે સાથે આજે જૈન શ્રમણો અને શ્રીસંઘમાં જે વૈરવિરોધ, કુસંપ વગેરે ફેલાઈ રહ્યાં છે તે પણ નાબૂદ થઈ જાય અને મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સાચી ધાર્મિકતા પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરે.

આજની વિકૃત ચર્યાઓ અને વિરૂપ વૃત્તિઓએ જૈન શ્રમણો અને જૈન પ્રજાને છિન્નભિન્ન તેમ જ અનાથ દશામાં મૂકી દીધી છે, એ વસ્તુ જરાય ઉપેક્ષા કરવા જેવી નથી. આજની છિન્નભિન્ન સ્થિતિ અને અનાથતાને દૂર કરવા માટે જૈન શ્રીસંઘની સમર્થ વિદ્ય વ્યક્તિઓએ સત્વર યોગ્ય પગલાં લેવાં જોઈએ. તેમાં સૌથી પ્રથમ એ હોવું જોઈએ કે, આજે કૂદકે ને ભૂસકે જન્મ ધારણ કરતાં વ્યક્તિવાદનાં પોષક દરેકેદરેક વર્તમાનપત્રોને અટકાવવાં જોઈએ, અથવા એ વર્તમાનપત્રોનું ધોરણ નક્કી કરવું જોઈએ. આજના વ્યક્તિવાદનાં પોષક અને અસહ્ય જૈન વર્તમાનપત્રોએ જૈન પ્રજાની

ધાર્મિકતા અને ઐક્યને જે અસહ્ય ફટકાઓ લગાવ્યા છે, એવા વિધર્મી ગણાતા તરફથી સેંકડો વર્ષોમાં પણ ભાગ્યે જ લાગ્યા હશે.

આજે જગત પરસ્પરમાં ઐક્ય સાધી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, ત્યારે જૈન ધર્મગુરુઓ અને જૈન પ્રજા ક્ષુદ્ર ચર્યાઓ પાછળ સમય અને બુદ્ધિને વેડફી કલહ કરી રહેલ છે એ તદ્દન અનિચ્છનીય અને ખેદજનક વસ્તુ છે.

આટલું પ્રસંગોપાત્ત સૂચન કર્યા પછી દૂંકમાં એમ કહી શકાય કે, સમભાવરહિત સાંપ્રદાયિકતા એ પ્રજાજીવનને ઉન્નત કરવાને બદલે પતિત અને અવિવેકી બનાવે છે, જ્યારે સમભાવપૂર્ણ સાંપ્રદાયિકતા એ સ્વ-પરના જીવનને ઉન્નત અને વિજ્ઞાનપૂર્ણ સરજે છે. આ ઉદાત્ત ગુણને લીધે જ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્ર તરફ સિદ્ધરાજ જેવો અપક્ષપાતી રાજા તેમનો પક્ષપાતી બન્યો હતો, અને દેશવિદેશમાં ચિર પરિભ્રમણ કરી ‘વિચારચતુર્મુખ’ બનેલ રાજા શ્રી કુમારપાલે શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરી હતી. તેમ જ આ જ એક ઉદાત્ત ગુણને લીધે તેઓશ્રીએ જૈનધર્માનુયાયી કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલ અને વૈદિકધર્માનુયાયી સમર્થ વિદ્વાન શ્રી દેવભોધિ જેવા પરસ્પર વિરોધી વિદ્વલુગલના વચમાં ઐક્ય સાધી આપ્યું હતું. ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રના જીવનચરિત્રના સ્વાધ્યાય દ્વારા આજના જૈન ધર્મગુરુઓ અને જૈન પ્રજા આ ગુણલેશને જીવનમાં પચાવી એકરૂપ અને અમર બને.

આંતમાં આ આમુખ પૂરું કરવા પહેલાં પ્રત્યેક વાચકનું ધ્યાન હું એક વસ્તુ તરફ દોરું છું, કે શ્રી ધૂમકેતુએ પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રના લેખનમાં કેટલી પ્રામાણિકતા, કેટલી તટસ્થતા અને કેટલું અનાગ્રહિણપણું જળવેલાં છે એ, ગુજરાતના સાક્ષરરત્ન ભાઈશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘જન્મભૂમિ’ દૈનિકપત્ર (તા. ૨૭-૧૦-૧૯૪૦, અંક ૧૧૮, પાનું ૭) ના ‘કલમ અને કિતાબ’ વિભાગમાં ‘આંદોલનો’ લખતાં જે હકીકત જણાવી છે એ ઉપરથી સમજી શકાશે. ભાઈશ્રી મેઘાણીએ જણાવ્યું છે કે—

“શ્રી ધૂમકેતુના પિતાનો પંચાશી વર્ષની વયે, પૂર્ણ વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં દેહ પડ્યો. એને ખરખરે જતાં ધૂમકેતુએ ફક્ત આટલી જ એક ઘટના કહી :—

“હું ‘હેમચન્દ્ર’નું પુસ્તક લખતો હતો. એ પૂરું થવા આવેલું ને એમાં હેમચન્દ્રે પોતાના મૃત્યુનું ભાવિ છ મહિના અગાઉ ભાખ્યાની વાત લખતાં મેં નીચે ટિપ્પણ કરેલું કે ‘મોટા પુરુષોનો મહિમા વધારવા આવી વાતો ચાલતી હશે.’ તે પછી મારા પિતાની માંદગીના ખબર મળ્યા, ગોંડળ ગયો, ખબર પડ્યા કે એમણે પોતાનું મૃત્યુ ખરાબર પંદર દિવસ પર ભાખ્યું હતું. દવા-ઉપચારની ના કહી દીધી હતી, સૌને મળવા બોલાવી લીધા હતા. ને પછી ભાખેલ દિવસે એમણે મારા હાથનું પાણી પીધું, પીને પડખું ફેરવી ગયા, ફરી એ જગ્યા નહિ. મેં ગોંડળથી પાછા આવીને ‘હેમચન્દ્ર’ના કંપોઝ થઈ ગયેલાં પ્રુફમાંથી પેલી મારી ટિપ્પણ-ટીકા કાઢી નાખી. ખરખરાના જવાબમાં આથી કશું જ વધુ શ્રી ધૂમકેતુ બોલ્યા નથી.”

આ ઉપરથી સૌને ખાતરી થશે કે, જગતના સનાતન સત્યને રજૂ કરવાની જે અનિવાર્ય જવાબદારી સાહિત્યસર્જકોને માથે રહેલી છે એનું સંપૂર્ણ ભાન ભાઈશ્રી ધૂમકેતુને હોઈ પોતાની કોઈ પણ માન્યતા પ્રત્યે તેઓ આગ્રહી નથી. આ સ્થિતિમાં રહી લખાયેલ પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રને વાંચનારાઓ એ જ વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી એનો સ્વાધ્યાય કરે અને આપણા સાહિત્યસર્જકો, કવિઓ અને ગ્રંથલેખકો ભાઈશ્રી ધૂમકેતુની માફક સનાતન સત્યને રજૂ કરનારા બને એટલું ઇચ્છી વિરમું છું. પાટણ.

[‘કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય,’ આમુખ, સને ૧૯૪૦]